

KLĄTWA SUROWCOWA w AFRYCE?

Przypadek Zambii i Botswany

Konrad Czernichowski
Dominik Kopiński
Andrzej Polus

KLĄTWA SUROWCOWA w AFRYCE?

Przypadek Zambii i Botswany

Konrad Czernichowski
Dominik Kopiński
Andrzej Polus

Recenzent: dr hab. Małgorzata Domiter, prof. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

Wydanie publikacji zostało dofinansowane przez Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego.

© Copyright do wydania polskiego CeDeWu Sp. z o.o.

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Zabronione jest kopiowanie, przetwarzanie i rozpowszechnianie w jakimkolwiek celu oraz postaci bez pisemnej zgody autora i wydawcy.

Wydawnictwo CeDeWu oraz autorzy dołożyli wszelkich starań, aby treści zawarte w niniejszej publikacji były kompletne i rzetelne. Nie biorą jednak żadnej odpowiedzialności za ich wykorzystanie ani za związane z tym ewentualne naruszenie praw autorskich oraz za skutki działań wynikłe z wykorzystania informacji zawartych w książce.

Zdjęcie: Dominik Kopiński

Projekt okładki: Agnieszka Natalia Bury

DTP: CeDeWu Sp. z o.o.

Wydanie I elektroniczne 2015

ISBN 978-83-7941-195-5

Wydanie I, Warszawa 2012

ISBN 978-83-7556-505-8

EAN 9788375565058

Wydawca: CeDeWu Sp. z o.o.

00-680 Warszawa, ul. Żurawia 47/49

e-mail: cedewu@cedewu.pl

Redakcja wydawnictwa: (4822) 374 90 20, 374 90 22

Fax: (4822) 827 38 89

Księgarnia Ekonomiczna

00-680 Warszawa, ul. Żurawia 47

Tel.: (4822) 396 15 00...01

Fax: (4822) 827 38 89

Ekonomiczna Księgarnia Internetowa

www.cedewu.pl

www.4books.pl

Made in Poland

[Kup książkę](#)

Spis treści

Lista skrótów użytych w pracy.....	6
Wstęp	7
Rozdział 1	
Metodologia badań i zagadnienia teoretyczne	11
1.1. Metodologia badań	12
1.1.1. Metody jakościowe – hermeneutyczne.....	12
1.1.2. Metody ilościowe	15
1.2. Pojęcie klątwy surowcowej.....	16
1.3. Surowce a reżim polityczny i kapitał społeczny	19
1.4. Związki pomiędzy surowcami naturalnymi a konfliktami zbrojnymi	23
1.5. Ekonomiczne mechanizmy klątwy surowcowej	25
1.6. Choroba holenderska.....	27
1.7. Długofalowy trend spadkowy <i>terms of trade</i>	31
1.8. Wahania cen.....	34
1.9. Inwestycje w kapitał ludzki	37
Rozdział 2	
Otoczenie	41
2.1. Otoczenie geograficzno-fizyczne	41
2.1.1. Miedź	42
2.1.2. Diamenty	45
2.1.3. Podsumowanie.....	50

2.2. Uwarunkowania historyczne.....	51
2.2.1. Botswana	51
2.2.2. Zambia.....	54
2.2.3. Podsumowanie.....	58
2.3. Otoczenie społeczno-kulturowe	65
2.3.1. Ludność, grupy etniczne i języki.....	65
2.3.2. Mentalność	68
2.3.3. Malaria i HIV/AIDS.....	70
2.3.4. Religia	72
2.3.5. Podsumowanie.....	73
2.4. Międzynarodowe otoczenie polityczne	74
2.5. Międzynarodowe otoczenie gospodarcze.....	80
2.5.1. Rynek diamentów i rynek miedzi.....	81
2.5.2. Międzynarodowe instytucje finansowe	92
2.5.3. Sąsiedztwo z RPA	100
2.5.4. Podsumowanie.....	105
2.6. Transparentność	106
 Rozdział 3	
Relacje	113
3.1. Relacje rządu z inwestorami	113
3.1.1. Zambia.....	114
3.1.2. Botswana	127
3.2. Relacje rządu z organizacjami społeczeństwa obywatelskiego	134
3.2.1. Zambia.....	135
3.2.2. Botswana	141
3.2.3. Podsumowanie.....	146
3.3. Organizacje społeczeństwa obywatelskiego w relacji do korporacji.....	150
3.3.1. Botswana	152
3.3.2. Zambia.....	155
 Zakończenie.....	167
 Bibliografia.....	171
Dokumenty	171
Wywiady wykorzystane w książce.....	173
Pozycje zwarte	173
Artykuły z czasopism	177
Artykuły prasowe.....	179
Źródła internetowe.....	180

Załączniki	183
Załącznik 1. Formularz ankiety w Zambii	183
Metryczka	186
Załącznik 2. Formularz ankiety w Botswanie.....	187
Metryczka	189
Załącznik 3. Profil respondentów w Zambii i Botswanie.....	190
Załącznik 4. Kopalnie miedzi w Zambii i diamentów w Botswanie	196
Suplement.....	197
Spis tabel	198
Spis rysunków	199
Spis wykresów i map	200

Lista skrótów użytych w pracy

AAC – Anglo American Corporation;	NUMAW – National Union of Miners and Allied Workers;
ACC – AntiCorruption Commission;	NYSE – nowojorska giełda papierów wartościowych;
ANC – African National Congress;	OECD – Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju;
BDF – Botswańskie Siły Obrony;	OPEC – Organizacja Krajów Eksporterów Ropy Naftowej;
BDP – Botswana Democratic Party;	PF – Front Patriotyczny;
BLS – blok państw: Botswana, Suazi i Lesoto;	PFP – Policy Framework Paper;
BPP – Botswana People's Party;	PKB – produkt krajowy brutto;
BŚ – Bank Światowy;	p.o. – pełniący obowiązki;
BSAC – British South Africa Company;	PwC – PricewaterhouseCoopers;
BWI – Instytucje z Bretton Woods;	PWYP – Publish What You Pay;
CAF – Federacja Afryki Centralnej;	RCM – Roan Consolidated Mines Ltd;
CEC – Corruption and Economic Crime;	RPA – Republika Południowej Afryki;
CPD – Centre for Policy Dialogue;	RST – Roan Selection Trust;
CPI – Indeks Percepcji Korupcji;	SACU – Południowoafrykańska Unia Celna;
CRS – Catholic Relief Services;	SADC – Wspólnota Rozwoju Afryki Południowej;
CSO – Central Selling Organization;	SADCC – Southern African Development Coordination Conference;
CSOs – organizacje społeczeństwa obywatelskiego;	SADF – Południowoafrykańskie Siły Obrony;
DCEC – Directorate of Corruption and Economic Crime;	SARW – Southern Africa Resource Watch;
DRK – Demokratyczna Republika Konga	SDR – specjalne prawa ciągnięcia;
DTC – Diamond Trading Company;	SM – stosunki międzynarodowe;
DTCB – Diamond Trading Company Botswana;	SWAPO – Organizacja Ludu Afryki Południowo-Zachodniej;
EFF – Extended Fund Facility;	TSM – teorie stosunków międzynarodowych;
EITI – Extractive Industries Transparency Initiative;	UDI – unilateralna deklaracja niepodległości Rodezji Południowej;
ETF – Exchange Traded Fund;	UNCTAD – United Nations Conference on Trade and Development;
FIFO – first-in-first-out;	UNIP – Zjednoczona Narodowa Partia Niepodległości;
HIPC – ubogie kraje o wysokim zadłużeniu;	UNITA – Narodowy Związek na rzecz Całkowitego Wyzwolenia Angoli;
ISODEC – Integrated Social Development Center;	UNZA – Univeristy of Zambia;
KCM – Konkola Copper Mines;	WT – windfall tax;
LBD – uczenie się przez praktykę;	ZAPU – Zimbabwe African Peoples Union;
LSE – londyńska giełda papierów wartościowych;	ZCCM – Zambia Consolidated Copper Mines;
MFW – Międzynarodowy Fundusz Walutowy;	ZCTU – Zambijska Konfederacja Związków Zawodowych;
MMD – Ruch na rzecz Wielopartyjnej Demokracji;	ZIMCO – Zambia Industrial Mining Corporation;
MR – krańcowy przychód (ang. <i>marginal revenue</i>);	ZMS – Zambian Military Service;
MWUZ – Mine Workers Union of Zambia;	ZPA – Związek Południowej Afryki;
NCCM – Nchanga Consolidated Copper Mines Ltd;	ZRA – Zambia Revenue Authority.
NERP – New Economic Recovery Plan;	
NGOs – organizacje pozarządowe;	
NICMPD – National Interim Committee for Multi-Party Democracy;	

Wstęp

Oddana do rąk Czytelników książka jest pierwszą na rynku polskim próbą konceptualizacji i weryfikacji zjawiska „kłątwy surowcowej” w Afryce Subsaharyjskiej. Koncepcja, według której istnieje negatywna korelacja pomiędzy występowaniem na danym terytorium surowców naturalnych a rozwojem gospodarczym i stabilnością systemu politycznego, jest jedną z najpopularniejszych we współczesnej afrykanistyce. Ambicją naukową zespołu badawczego było zweryfikowanie hipotezy kławy surowcowej na przykładzie Zambii i Botswany. Zespół badawczy składał się z dwóch reprezentantów nauk ekonomicznych (dr. Konrada Czernichowskiego i dr. Dominika Kopińskiego) oraz dwojga specjalistów w obszarze badawczym stosunków międzynarodowych (prof. dr hab. Elżbiety Stadtmüller i dr. Andrzeja Polusa). Wszyscy członkowie zespołu badawczego uczestniczyli w międzynarodowym projekcie badawczym „Fatal Transactions”, realizowanym w latach 2007-2009, którego efektem było ukazanie na bazie kilkunastu studiów przypadku różnych wymiarów zjawiska kławy surowcowej. Projekt, którego efektem jest niniejsza publikacja miał na celu pogłębione badania ograniczone do dwóch państw. Członkowie zespołu w trakcie konceptualizacji przedmiotu badań uznali, iż ze względu na naturę kławy surowcowej najlepiej jest rozpatrywać ten fenomen w interdyscyplinarnym zespole, a użycie metod badawczych właściwych dla stosunków międzynarodowych i ekonomii stanowi wartość samą w sobie, gdyż pozwala uwydatnić ekonomiczne, społeczne i polityczne konsekwencje badanego zagadnienia.

W trakcie prac badawczych funkcję ontologiczną pełniły dwa założenia społeczno-konstruktywizmu; według pierwszego z nich czynniki materialne (jakimi są surowce naturalne) nabierają określonych znaczeń w określonych kontekstach, według drugiego zaś stosunki międzynarodowe są głęboko społeczne w swojej naturze. Na każdym stopniu realizacji projektu członkowie zespołu badawczego dążyli do określenia kontekstów społeczno-polityczno-gospodarczych, w których surowce nabierają określonych znaczeń i są w stanie warunkować przebieg interakcji na danym terytorium. Taka postawa epistemologiczna nie jest jednoznaczna z przyjęciem stanowiska deterministycznego i strukturalistycznego; przeciwnie, autorzy przez

trzy lata trwania badań poddawali weryfikacji wszelkie twierdzenia o charakterze ogólnym odnoszące się do sytuacji w Afryce Subsaharyjskiej. Cechą opisanej powyżej epistemologii jest permanentne dążenie do zrozumienia badanych sytuacji społecznych, jednakże bez możliwości zaproponowania kompleksowego ich wyjaśnienia. Innymi słowy, intencją autorów nie było budowanie twierdzeń przyczynowo-skutkowych, a jedynie rozważenie badanego zjawiska i jego kontekstualizacja. Surowiec sam w sobie nie posiada mocy sprawczej, jednakże zaczyna on odgrywać określone znaczenia ze względu na uwarunkowania i konteksty, w których się znajduje. Określenie i porównanie kontekstów (intersubiektywnych percepcji surowców) w Botswanie i Zambii jest zdaniem autorów ich największym osiągnięciem, które pomogło dojść do przedstawionych na końcu pracy konkluzji.

Selekcja Zambii i Botswany jako studiów przypadku opierała się na kryterium historycznym (oba państwa w okresie kolonialnym znajdowały się pod wpływem Brytyjczyków i uzyskały niepodległość w podobnym czasie – Zambia w 1964 r., Botswana w 1966 r.), geograficznym (oba państwa leżą w regionie Afryki Południowej, oba są pozbawione dostępu do morza i w pełni żeglownych rzek), geopolitycznym (wpływ na najnowszą historię Zambii i Botswany miała sytuacja w RPA; oba państwa zaliczane były do tzw. grupy *frontier states*) i gospodarczo-surowcowym (w obydwu podstawową rolę dla gospodarki pełnią surowce naturalne – miedź w Zambii, diamenty w Botswanie). W trakcie realizacji projektu odkrytych zostało wiele dodatkowych poziomów analizy i różnic pomiędzy badanymi krajami, co sprawiło, iż początkowa idea komparatystyki została połączona z prezentacją dwóch odrębnych studiów przypadków oraz odrębnie wyciąganych wniosków dla Zambii i Botswany. Narracja pracy jest zatem narracją mieszaną – porównania są dokonywane w miejscach, w których autorzy uznali, iż są one uzasadnione z ogólnometodologicznego punktu widzenia; tam gdzie komparatystyka jest niemożliwa ze względu na zbyt duże rozbieżności czynników endogenicznych i egzogenicznych warunkujących występowanie określonych sytuacji, autorzy ograniczyli się do prezentacji dwóch odrębnych studiów przypadków. W wielu miejscach w pracy funkcjonują też odwołania do ogólnych praw ekonomicznych, teorii stosunków międzynarodowych i przykładów innych państw surowcowych.

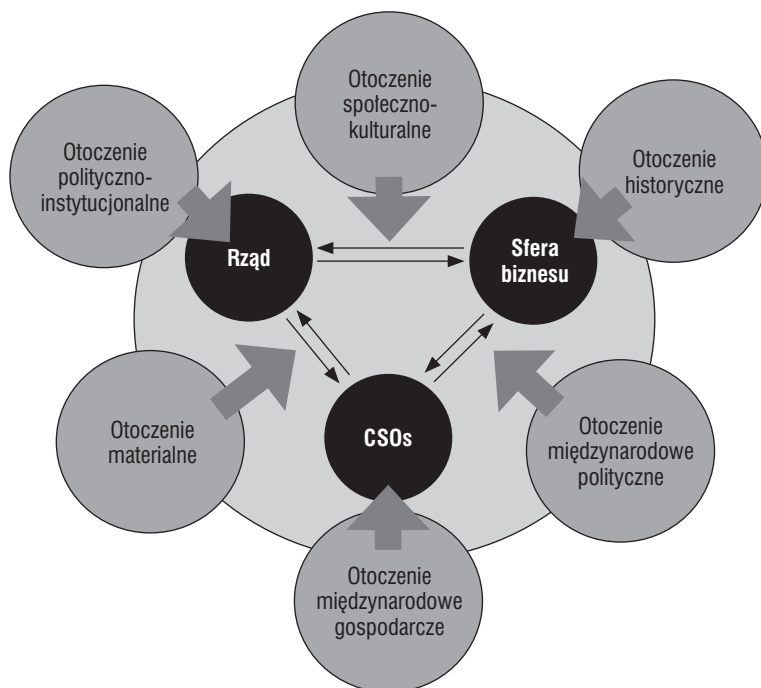
Proces badawczy miał charakter indukcyjny, a jego najważniejszą częścią obok analizy piśmiennictwa były dwa wyjazdy studyjne do Zambii i Botswany. Badania terenowe w Zambii przeprowadzane były w sierpniu i wrześniu 2010 r., natomiast rok później odwiedzona została Botswana (gdzie badania prowadzone były przez trzy tygodnie), a następnie zespół udał się ponownie na dwa tygodnie do Zambii, w której trwała wówczas kampania prezydencka. W trakcie badań przeprowadzonych zostało ponad 40 wywiadów pogłębionych z czołowymi aktorami zaangażowanymi w proces wydobywania surowców mineralnych i zarządzania pochodzącymi z nich zyskami (w tym m.in. z Michaeliem Satą – obecnie prezydentem Zambii). W trakcie wizyt przeprowadzono też 210 ankiet wśród obywateli obydwu państw. Sposób przeprowadzania wywiadów i lista osób, z którymi dane było porozma-

wiać autorom książki wraz z omówieniem badań ankietowych zaprezentowane zostały w rozdziale poświęconym metodologii badań. Wyjazdy studyjne nie byłyby możliwe bez grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr rej. N N116 443837 nt. „Pułapka bogactw naturalnych na przykładzie Botswany i Zambii”.

Wychodząc od debaty struktura – podmiotowość (jednej z kluczowych debat we współczesnych stosunkach międzynarodowych) oraz celem uporządkowania wywodu, autorzy podzielili czynniki środowiskowe (otoczenia), w ramach których odnajdowane być mogą symptomy klątwy surowcowej, na: otoczenie geograficzno-fizyczne, historyczne, społeczno-kluturowe, otoczenie międzynarodowe polityczne, otoczenie międzynarodowe gospodarcze oraz wewnątrzpaństwowe otoczenie instytucjonalno-prawne. Otoczenia te pełnią rolę materialnych oraz ideacyjnych struktur, w ramach których zachodzą relacje pomiędzy podmiotami zaangażowanymi w produkcję, sprzedaż oraz dystrybucję zysków płynących z wydobywanych w obydwu państwach kopalin. Podmioty zaangażowane w wymienione powyżej procesy zagregowane zostały w trzy heterogeniczne grupy aktorów: aktorzy reprezentujący rządy państw, aktorzy działający w sferze biznesu oraz aktorzy reprezentujący organizacje społeczeństwa obywatelskiego (CSOs). Typologia ta, aczkolwiek nie perfekcyjna, gdyż w wielu przypadkach niezwykle trudno jest jasno rozgraniczyć przypisanie danego aktora do określonej grupy, odzwierciedla podejście epistemologiczne nurtu *governance*. Otoczenia, w ramach których operują podmioty, do pewnego stopnia wpływają na ich zachowania. Równocześnie otoczenia te są permanentnie definiowane i redefiniowane przez operujące w ich ramach podmioty. Autorzy nie podejmują w niniejszej publikacji próby rozwiązania debaty struktura – podmiotowość, nie starają się zatem odpowiedzieć, co ma większe znaczenie we wzajemnych relacjach – otoczenia czy podmioty? Wytyczną epistemologiczną podczas badań był sam proces wzajemnej współkonstrukcji pomiędzy podmiotami a otoczeniami. Innymi słowy, istotą badań była pozwalająca na lepsze zrozumienie fenomenu klątwy surowcowej kontekstualizacja interakcji zachodzących w Zambii i Botswanie przez pryzmat relacji pomiędzy rządami, organizacjami społeczeństwa obywatelskiego i sferą biznesu w ramach materialnych i ideacyjnych struktur (otoczeń), które są stale przeformułowywane ze względu na ich rozumienie przez poszczególnych aktorów.

Struktura pracy odzwierciedla przedstawioną powyżej epistemologię. Praca podzielona została na trzy części. Na początku omówiona została metodologia badań. Następnie przedstawione zostały teoretyczne aspekty klątwy surowcowej. Interdyscyplinarny charakter zespołu badawczego pozwolił na krytyczną analizę statusu hipotezy klątwy surowcowej zarówno w ekonomii, jak i dyskursie toczącym się w obszarze badawczym stosunków międzynarodowych. Omówienie ekonomicznego i politycznego aspektu hipotezy klątwy surowcowej pozwoliło zdefiniować główne pola badawcze, na których hipoteza ta powinna być weryfikowana. Część trzecia poświęcona została kontekstualizacji otoczeń, w ramach których występować może fenomen klątwy surowcowej. Następnie zaprezentowane zostały relacje na linii rządy – korporacje działające w przemyśle wydobywczym; rządy – organizacje społe-

Rysunek 1. Schemat relacji struktury (otoczenia) – podmioty (rządy-biznes-CSOs)

Źródło: Opracowanie własne.

czeństwa obywatelskiego oraz korporacje – organizacje społeczeństwa obywatelskiego. W ostatniej części zamieszczone zostały wnioski.

Niniejsza książka nie powstałaby bez wsparcia i życzliwości wielu osób, które umożliwiły autorom odbycie wizyt studyjnych i ułatwiły dostęp do osób zaangażowanych w życie społeczne, polityczne i gospodarcze Zambii i Botswany. Niemożliwością jest wymienienie w tym miejscu wszystkich, dzięki którym powstała ta książka. Autorzy pragną podziękować prof. Elżbiecie Stadtmüller za opiekę naukową, oraz prof. Bizekowi J. Phiriemu, prof. Ianowi Taylorowi, Markowi Rydzewskiemu, prof. Markowi Wendorfowi, Lumbie Singyi oraz dr Gladys Mokhawie za pomoc w organizowaniu spotkań i wywiadów w Zambii i Botswanie. Szczególne wdzięczni jesteśmy bratu Jackowi Rakowskiemu i Zgromadzeniu Misjonarzy Afryki (Ojców Białych) w Lusace, Kitwe i Lumimbie, którzy wprowadzali nas w niuanse zambijskiej kultury i mentalności. Dziękujemy naszym żonom, dzieciom i rodzinom za wyrozumiałość i wyrzeczenia, które poniosły w trakcie prac nad projektem.

Rozdział 1

Metodologia badań i zagadnienia teoretyczne

Afryka Subsaharyjska jest regionem niezwykle bogatym w różnego rodzaju surowce. Bogactwa naturalne były jedną z głównych przyczyn europejskiej ekspansji kolonialnej w Afryce¹, w wyniku której stworzone zostały nowe ekonomiczno-polityczne organizacje na kontynencie. Mocarstwa europejskie wytworzyły na poszczególnych terytoriach gospodarki monokulturowe, włączone w system gospodarczy imperiów kolonialnych. Niezależność gospodarcza i dążenie do dywersyfikacji produkowanych dóbr są postulatami obecnymi w deklaracjach większości liderów afrykańskich stojących na czele ruchów antykolonialnych. Dzisiaj w literaturze przedmiotu część autorów również uważa, iż okres kolonialny ma kluczowe znaczenie dla obecnej sytuacji i kondycji państwa afrykańskiego, a jednym z wymiarów jego dysfunkcji jest fenomen kłatwy surowcowej.

Podstawowym celem poniższego rozdziału jest rozważenie statusu hipotezy kłatwy surowcowej w dyskursie w obszarze badawczym stosunków międzynarodowych (SM) oraz określenie innych niż „dziedzictwo kolonializmu” wymiarów tego fenomenu (kłatwy surowcowej). Celowi temu zostały podporządkowane następujące hipotezy cząstkowe:

- państwa, których gospodarki oparte są na eksploatacji zasobów naturalnych, rozwijają się wolniej niż państwa takich zasobów nie posiadające;
- zgodnie z teorią Paula Colliera sednem kłatwy surowcowej jest dysfunkcja systemów demokratycznych w państwach, gdzie pojawia się renta surowcowa;
- istnieje negatywny związek pomiędzy surowcami a wzrostem gospodarczym: kraje wyposażone w surowce lub przeżywające boom nie mają odpowiednich zachęt do wspierania akumulacji kapitału ludzkiego oraz nie doceniają wartości edukacji w długim okresie.

¹ G. Hyden, *African Politics in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 14.

Rozdział został podzielony na dwie części. W części pierwszej przedstawiona została geneza i definicja pojęcia kławy surowcowej wraz z dygresją na temat funkcjonowania tego pojęcia w dyskursie. W części tej poruszona została też problematyka relacyjności występowania na danym terytorium surowców mineralnych a kapitałem społecznym i stabilnością reżimu politycznego oraz związku pomiędzy surowcami naturalnymi a konfliktami zbrojnymi. Część druga rozdziału koncentruje się na ekonomicznych aspektach kławy surowcowej: chorobie holenderskiej, długofalowym spadku *terms of trade*, wahaniam cen i związkach pomiędzy bogactwami naturalnymi a inwestycjami w kapitał ludzki. Rozważania rozpoczynamy jednak od uwag na temat zastosowanej metodologii badań.

1.1. Metodologia badań

Celem przyświecającym autorom w trakcie realizacji projektu było zrozumienie wpływu bogactw naturalnych na rozwój gospodarczy oraz kondycję państwa afrykańskiego i jego instytucji na przykładzie Zambii i Botswany. Państwa te zostały wybrane ze względu na ich bliskość geograficzną, zbliżony klimat i podobne warunki naturalne. Zambia i Botswana nie mają dostępu do morza oraz w pełni żeglownych rzek, które mogłyby ułatwić tranzyt. Oba terytoria administrowane były przez Brytyjczyków i uzyskały niepodległość w podobnym czasie (Zambia – 1964 r., Botswana – 1966 r.).

Jak zostało zaznaczone we wstępie, w trakcie prac nad publikacją funkcję ontologiczną pełniły dwa założenia społecznego konstrukttywizmu. Według pierwszego z nich czynniki materialne (jakimi są surowce naturalne) nabierają określonych znaczeń w określonych kontekstach, według drugiego stosunki międzynarodowe są głęboko społeczne w swojej naturze. Ambicją badawczą zespołu było określenie roli i znaczenia kontekstów społeczno-polityczno-gospodarczych, w których surowce mineralne nabierają określonych znaczeń i są w stanie warunkować przebieg interakcji na danym terytorium. Taka postawa epistemologiczna nie jest jednoznaczna z przyjęciem stanowiska deterministycznego i strukturalistycznego. W trakcie prac nad projektem autorzy stosowali zarówno metody jakościowe, jak i ilościowe.

1.1.1. Metody jakościowe – hermeneutyczne

Pierwszą z metod użytych w procesie badawczym była analiza tekstów źródłowych i piśmiennictwa. Autorzy prowadzili ekstensywną kwerendę biblioteczną w kraju i za granicą. Korzystali z dostępnych na uniwersytetach w Gaborone i Lusace analiz, raportów i danych statystycznych. Bardzo ważnym źródłem były także opracowania organizacji międzynarodowych. Projekt opierał się głównie na anglojęzycznej literaturze, a poszukiwania materiałów obejmowały dwa główne zagadnienia:

- najnowszą historię polityczną i gospodarczą Zambii i Botswany;
- status metodologiczny hipotezy klątwy surowcowej w dyskursie toczącym się we współczesnej afrykanistyce.

Na bazie zgromadzonych materiałów napisany został pierwszy rozdział traktujący o gospodarczych i politycznych wymiarach klątwy surowcowej. Dane historyczne wykorzystywane były w takcie prac nad całą publikacją. Autorzy odwoływali się do raportu oceniającego skutki prywatyzacji kopalń miedzi dla społeczeństwa zambijskiego: A. Fraser, J. Lungu, *For whom the windfalls? Winners & losers in the privatisation of Zambia's copper mines*, Civil Society Trade Network of Zambia – Catholic Centre for Justice, Development and Peace, Lusaka 2007. Do innych często cytowanych w książce opracowań należą m.in.: Z. Maundeni, *Civil Society and Democracy in Botswana*, [w:] *40 Years of Democracy in Botswana 1965-2005*, red. Z. Maundeni, Mmegi Publishing House, Gaborone 2005; R.M. Auty, *Sustaining Development in Mineral Economies. The Resource Curse Thesis*, Routledge, London 1993.

Najważniejszą częścią projektu były dwa wyjazdy badawcze do Zambii i Botswany, podczas których przeprowadzonych zostało ponad 40 wywiadów pogłębionych z czołowymi aktorami (m.in. obecnym prezydentem Zambii Michaeliem Sata) związanymi z procesem wydobywania i zarządzania zyskami z kopalni w obydwu państwach. Każdy respondent otrzymywał inny zestaw pytań przystający do jego usytuowania w procesie produkcji bądź redystrybucji zysków płynących z miedzi bądź diamentów. Ogólnie rzecz biorąc respondentów podzielić można na cztery szerokie kategorie: reprezentantów organizacji społeczeństwa obywatelskiego działających w Zambii i Botswanie, intelektualistów (głównie pracowników uniwersyteckich i reprezentantów środków masowego przekazu), polityków i reprezentantów sfery biznesu. Podział ten jest jednak nieostry, gdyż wśród osób, z którymi dane było rozmawiać autorom niniejszej publikacji, byli również górnicy pracujący w kopalniach oraz specjaliści określający techniczne możliwości eksploracji surowców. Zazwyczaj wywiady przeprowadzane były przy obecności przynajmniej jednego członka zespołu reprezentującego nauki ekonomiczne i jednego operującego w obszarze badawczym stosunków międzynarodowych. Autorzy dokładali starań o swobodną atmosferę podczas rozmowy i dawali respondentom możliwość luźnego wypowiedzania sądów na temat aplikowalności hipotezy klątwy surowcowej w reprezentowanych przez nich dziedzinach. Średnia długość wywiadu wynosiła 45 minut. Listę przeprowadzonych wywiadów w Zambii i Botswanie przedstawia tabela 1.1.

Tabela 1.1. Wywiady pogłębione przeprowadzone przez autorów w Zambii i Botswanie (2010-2011)

Lp.	Imię i nazwisko	Afiliacja	Miejsce	Data
1.	Bizek Phiri	UNZA (University of Zambia)	Lusaka	3.09.2010
2.	Jotham C. Momba	UNZA	Lusaka	6.09.2010
3.	Mwela C. Musambachime	UNZA	Lusaka	6.09.2010
4.	Chiselebwé Ng'andwe	UNZA	Lusaka	7.09.2010
5.	Evaristo Mwaba Kapungwe	UNZA	Lusaka	8.09.2010
6.	David Manley	Zambia Revenue Authority	Lusaka	8.09.2010
7.	Manenga Ndulo	UNZA	Lusaka	8.09.2010
8.	Abraham C. Chikasa	The Council of Churches in Zambia	Lusaka	9.09.2010
9.	Fuvya Nyirongo	Caritas Zambia	Lusaka	9.09.2010
10.	Mwilola Imakando	Zambia Institute for Policy Analysis and Research	Lusaka	10.09.2010
11.	Francis Chipimo	Bank of Zambia	Lusaka	14.09.2010
12.	Boyd Chibale	National Union of Miners and Allied Workers	Kitwe	20.09.2010
13.	Wilphred K. Katoto	ZCCM	Kitwe	21.09.2010
14.	Vincent Lengwe	Mine Workers Union of Zambia	Kitwe	21.09.2010
15.	Biemba Maliti	Copperbelt University	Kitwe	21.09.2010
16.	Clement Kalenga	Reliant Drilling	Kitwe	23.09.2010
17.	Marek Rydzewski	Konkola Copper Mines	Chingola	23.09.2010
18.	Bronisław Smolski	Konkola Copper Mines	Chingola	23.09.2010
19.	Jermaine Sikombe	„Times of Zambia”	Chingola	24.09.2010
20.	Krzysztof Jędrzejczyk	Blu Rock Mining Services Ltd	Kitwe	25.09.2010
21.	Michael Sata (od 2011 r. prezydent Zambii)	Patriotic Front	Lusaka	29.09.2010
22.	Jacek Rakowski M.Afr.	Zgromadzenie Misjonarzy Afryki	Lusaka	09.2010
23.	Patricia Makepe	University of Botswana	Gaborone	22.08.2011
24.	Gladys Mokhawa	University of Botswana	Gaborone	22.08.2011
25.	Imogen Mogotsi	University of Botswana	Gaborone	22.08.2011
26.	M.K.S. Nair	University of Botswana	Gaborone	22.08.2011
27.	Nettem Narayana	University of Botswana	Gaborone	22.08.2011
28.	Zibani Maundeni	University of Botswana	Gaborone	23.08.2011
29.	Jonah Tihalefang	University of Botswana	Gaborone	23.08.2011
30.	Merapelo Letebele	Botswana Movement for Democracy	Gaborone	24.08.2011
31.	Ernest Makhwaje	Ministerstwo Finansów i Planowania Rozwoju	Gaborone	24.08.2011
32.	Gaotlhobogwe R. Motlaleng	University of Botswana	Gaborone	24.08.2011
33.	Rasina Winfred Rasina	Botswana Movement for Democracy	Gaborone	24.08.2011
34.	Thato Osupile	Botswana Congress Party	Gaborone	25.08.2011
35.	Wene Owino	„Mmegi”	Gaborone	26.08.2011
36.	Gomolemo Motswaledi	Botswana Movement for Democracy	Gaborone	29.08.2011
37.	Onalenna Doo Selolwane	University of Botswana	Gaborone	30.08.2011
38.	Potso Thari	Ministerstwo Mineralów, Energii i Zasobów Wodnych	Gaborone	30.08.2011
39.	Christian J. Makgala	University of Botswana	Gaborone	31.08.2011
40.	Alice Mogwe	Ditshwanelo	Gaborone	31.08.2011
41.	Andrew Motsamai	Botswana Public Employees Union	Gaborone	1.09.2011
42.	Kenneth Matambo (minister)	Ministerstwo Finansów i Planowania Rozwoju	Gaborone	7.09.2011
43.	Jeffrey Ramsey (rzecznik prezydenta)	Urząd Prezydenta Botswany	Gaborone	7.09.2011
44.	Esther V. Kanaimba-Senai	Debswana	Gaborone	9.09.2011
45.	Kelapilo Ndobano	Ministerstwo Finansów i Planowania Rozwoju	Gaborone	9.09.2011

Źródło: Opracowanie własne.

Do metod badawczych użytych podczas realizacji projektu zaliczyć należy również obserwacje, które poczynione zostały przez członków zespołu podczas wyjazdów studyjnych. Autorzy mieli okazję wizytować kopalnie, rozmawiać z setkami osób, odwiedzać różne regiony obydwu państw oraz być naocznymi świadkami kampanii wyborczej w Zambii w 2011 r.

Stanowiąca treść pracy problematyka rozpatrywana była w ujęciu makroekonomicznym, z uwzględnieniem korzyści i zagrożeń dla bezpieczeństwa socjalnego społeczności lokalnej oraz bezpieczeństwa ekonomicznego Zambii i Botswany. Przydatna była metoda indukcyjna. Niezależnie od wymienionych wyżej metod, w całej pracy autorzy posiłowali się analizą opisową, w tym zwłaszcza porównawczą. Opisane powyżej wyniki analiz i syntez uzyskane na gruncie nauk ekonomicznych skorelowane zostały z wynikami osiągniętymi poprzez używanie metod typowych dla obszaru badawczego stosunków międzynarodowych.

1.1.2. Metody ilościowe

W przekonaniu autorów istotnym uzupełnieniem badań jakościowych są **badania ankietowe ilościowe**. Realizacja celów badań nie byłaby pełna bez poznania opinii „zwykłych” Zambijczyków i Botswanańczyków. Konfrontacja literatury przedmiotu z wywiadami z profesorami, politykami, urzędnikami i przedstawicielami organizacji społeczeństwa obywatelskiego pozwoliła na sformułowanie cennych wniosków, jednak większość rozmówców reprezentowała klasę średnią. Nakreślenie obrazu społeczeństwa wymagało przeprowadzenia ankiet z ludnością zatrudnioną w różnych branżach i pochodzącą z różnych warstw społecznych. Wykładowcy Uniwersytetu Zambii (University of Zambia – UNZA) sami podkreślali, że w Zambii często brakuje „podejścia uwzględniającego opinie mieszkańców”.

Ankiety były przeprowadzane w Zambii od 2 do 29 września 2010 r. i w Botswanie od 17 sierpnia do 7 września 2011 r. Pytania, które zamieszczono w załącznikach 1-2, były odczytywane respondentom. Nikomu poza autorami nie zlecono ankietowania, dzięki czemu wyeliminowano ryzyko błędnej interpretacji i zakodowania odpowiedzi. Przeankietowano łącznie 210 osób. W Botswanie 41,3% respondentów stanowiły kobiety, a 58,7% – mężczyźni. Bardziej wyrównane proporcje były w Zambii, odpowiednio: 45,7% i 54,3%. Wykresy w załączniku 3 przedstawiają płeć, miejsce zamieszkania (miasto czy wieś), wiek, przynależność do związku zawodowego (cecha istotna z punktu widzenia prowadzonych badań) i status materialny. Tabele pokazują ponadto podział respondentów ze względu na zawód.

1.2. Pojęcie kławy surowcowej

Hipoteza kławy surowcowej została wprowadzona do dyskursu na początku lat 90. XX w. przez Richarda Auty². Zagadnienie to było rozwijane m.in. przez Jeffrey'a Sachsa³, Josepha Stiglitz⁴, czy finansistę George'a Sorosa⁴ i obecnie posiada ugruntowaną pozycję w dyskursie, czego wyrazem jest rosnąca liczba publikacji poświęconych temu fenomenowi i generowanie nowych zagadnień badawczych w tym obszarze. Ogólnie rzecz ujmując, hipoteza kławy surowcowej jest twierdzeniem, iż państwa, których **gospodarki oparte są na eksploatacji zasobów naturalnych, rozwijają się wolniej niż państwa takich zasobów nie posiadające**. Intuicyjnie twierdzenie to wydaje się być paradoksalnym, gdyż posiadanie przez państwo bogactw naturalnych powinno przyczyniać się do dobrobytu jego mieszkańców⁵. Hipoteza ta odnosi się głównie do państw rozwijających się. Poza badaniami nad odpornością gospodarek surowcowych na załamania na rynkach światowych, obecnie rozważane są również korelacje pomiędzy występowaniem na danym terytorium określonego surowca a stabilnością reżimu politycznego, występowaniem tam korupcji, siłą społeczeństwa obywatelskiego (istnieniem kapitału społecznego) i możliwościami wpływu obywateli na władzę w państwach, których budżet opiera się na rencie surowcowej, występowaniem ruchów separatystycznych na terenach bogatych w kopaliny oraz relacji pomiędzy surowcami naturalnymi a konfliktami zbrojnymi – ich przebiegiem, długotrwałością i charakterem. Richard Auty odnosi kławę surowcową do państw, które „opierają” swoje gospodarki na eksploatacji surowców – według kryterium przyjętego przez Auty'ego, za takie uznane może być państwo, którego co najmniej 8% PKB wytwarzane jest przez przemysł wydobywczy i 40% dochodów z eksportu pochodzi ze sprzedaży kopaliny (w latach 90. XX w. ok. 25% wszystkich państw rozwijających się mogło być sklasyfikowane jako gospodarki oparte na wydobywaniu kopaliny)⁶.

Kluczowe dla konceptualizacji idei kławy surowcowej jest rozróżnienie na zysk i rentę. Zysk jest wypracowywany, zaś renta wiąże się z możliwością uzyskania dochodów bez konieczności pracy, a jedynie z samego faktu posiadania określonego dobra⁷. Thad Dunning, omawiając zjawisko renty surowcowej, obrazowo stwier-

² J.D. Sachs i A.M. Warner, *Natural Resource Abundance and Economic Growth*, Cambridge, MA: HIID mimeo, listopad 1997, [w:] http://www.cid.harvard.edu/ciddata/warner_files/natresf5.pdf

³ J.S. Stiglitz, *Making Globalization Work. The Next Steps to Global Justice*, Penguin, London 2006, ss. 133-159.

⁴ G. Soros, *Bańka amerykańskiej supremacji*, Znak, Kraków 2004, ss. 128-136.

⁵ K. Omeje, *Extractive Economies and Conflicts in the Global South: Re-Engaging Rentier Theory and Politics*, [w:] *Extractive Economies and Conflicts in the Global South. Multi-Regional Perspectives on Rentier Politics*, (red.) K. Omeje, Ashgate, Adlershott 2008, s. 1; A. Beattie, *False Economy. A Surprising Economic History of the World*, Riverhead Books, New York 2009, s. 102 i n.

⁶ R.M. Auty, *Sustaining Development in Mineral Economies. The Resource Curse Thesis*, Routledge, London 1993, s. 3.

⁷ M-C. Aoun, *Oil and Gas Resources of the Middle East and North Africa: a Curse or a Blessing?* [w:] *The New Energy Crisis Climate, Economics and Geopolitics*, (red.) J.-M. Chevalier, Palgrave Macmillan, New York 2009, s. 148 i n.; K. Omeje, wyd. cyt., s. 5 i n.

dza, iż „renta surowcowa wpada do państwowych kufrów mniej więcej jak *manna z nieba*, przynajmniej w porównaniu z bardziej kosztownymi sposobami generowania wpływów budżetowych, takimi jak opodatkowanie obywateli”⁸. W ujęciu *stricte* ekonomicznym renta surowcowa to różnica pomiędzy kosztami wydobycia a ceną uzyskiwaną ze sprzedaży surowca na rynkach światowych. Z teoretycznego punktu widzenia rządzący mający do dyspozycji rentę surowcową nie dysponują żadnymi bodźcami, by usprawniać działalność państwa, zwiększać transparentność reżimu czy działać na rzecz aktywizacji obywateli, która umożliwiłaby większe wpływy z podatków, zaś pozostawianie u władzy jest możliwe dzięki kontroli renty surowcowej i jej redystrybucji w społeczeństwie.

Kłątwa surowcowa jest terminem teoretycznym i składową współczesnego dyskursu w obszarze badawczym SM. Neomarksizm jest jedyną teorią stosunków międzynarodowych (TSM), która jasno odnosi się do zagadnienia kławy surowcowej, nie przyznając jej jednak statusu wytycznej epistemologicznej podczas procesu badawczego; prezentuje ją raczej jako immanentną cechę gospodarek zajmujących pozycję peryferyjną w systemie-świecie⁹. Zasadne jest w tym miejscu pytanie o status „kławy surowcowej” w dyskursie; czy można temu pojęciu/hipotezie nadawać miano teorii oraz w jakich kontekstach i konotacjach jest ono używane? Jak każde pojęcie wykorzystywane do modelowego ujmowania rzeczywistości, wiąże się z nim duży poziom ogólności¹⁰ i pewna abstrakcyjność, która dostosowywana jest do konkretnych studiów przypadków państw. Niezasadne jest przekształcanie idei występowania negatywnej korelacji pomiędzy występowaniem na danym terytorium bogactw naturalnych a szeroko rozumianym rozwojem gospodarczo-politycznym w prawo ogólne obowiązujące w danej czasoprzestrzeni, a często tak się dzieje. Poniżej autorzy podjęli próbę krytycznej analizy pojęcia kławy surowcowej i jego funkcjonowania w dyskursie w obszarze badawczym stosunków międzynarodowych na podstawie badania tekstów poświęconych temu zagadnieniu.

W literaturze istnieją co najmniej dwa punkty referencyjne, poprzez które konceptualizowane jest zagadnienie kławy surowcowej. Po pierwsze, zwraca się uwagę, iż o zjawisku wolniejszego rozwoju państw bogatych w surowce naturalne można mówić już od samego zarania kształtowania się nowożytnej gospodarki i tu naj-

⁸ T. Dunning, *Crude Democracy. Natural Resources Wealth and Political Regimes*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 11.

⁹ I. Wallerstein, *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, Dialog, Warszawa 2007. Już na początku lat 70. XX w. Walter Rodney zauważył, iż nierozwijające (*underdeveloped*) się państwa afrykańskie „z dużymi zasobami surowców naturalnych są najbiedniejsze jeśli chodzi o dobra i usługi dostarczane przez i dla ich obywateli [...] Cofanie się w rozwoju jest paradoksem. Wiele części świata, które są bogate w zasoby naturalne, jest biedne, natomiast części świata, które nie posiadają dobrych ziem uprawnych, ani bogactw ukrytych pod ziemią, cieszą się z najwyższymi standardami życia”, [w:] W. Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*, Bogle-L'Ouverture Publications, London and Tanzanian Publishing House, Dar-Es-Salaam 1983, ss. 34-36.

¹⁰ Por. T. Dunning, wyd. cyt., s. 268.

częściej podawany jest przykład upadku hiszpańskiego imperium kolonialnego¹¹. Ten historyczny argument podawany jest między innymi przez J. Sachsa i A.M. Wernera, którzy zestawili ze sobą upadek imperium morskiego Hiszpanii, która miała stałe dostawy kruszców z Ameryki Południowej, z szybkim rozwojem Niderlandów, które takich zasobów były pozbawione¹². Dzięki temu zabiegowi hipoteza kławy surowcowej uzyskuje historyczne ugruntowanie i posiada pozory generalizacji historycznej. Używanie przykładu kryzysu XVII-wiecznej Hiszpanii, spowodowanego nieumiejętnością ściągania podatków w kraju i oparciu się na złocie z Nowego Świata, jako pierwszego państwa dotkniętego kławą surowcową jest błędne ze względu na nieprzekładalne na XXI w. realia geopolityczne ówczesnej Europy (wojny toczone przez Habsburgów) oraz różny od współczesnych charakter ówczesnych organizmów państwowych, odmienne relacje gospodarcze i kontekst religijny. Niemniej kryzys Hiszpanii sprzed blisko 400 lat funkcjonuje w dyskursie jako pierwszy przykład skutków oparcia polityki na rencie surowcowej. Drugim punktem referencyjnym w debacie nad kławą surowcową jest opisane na gruncie ekonomii zjawisko tzw. choroby holenderskiej (patrz podrozdział 1.6.)¹³.

Jak zostało zauważone wcześniej, może się wydawać, iż kława surowcowa posiada status generalizacji historycznej, tak jednak nie jest, gdyż istnieje od niej dużo wyjątków. Felietonista „New York Times”, Thomas L. Friedman, poszedł jednak o krok dalej i stworzył tzw. „pierwsze prawo petropolityki”¹⁴, które widziane powinno być jako część debaty na temat zagadnienia kławy surowcowej. Friedman, będący jednym z najbardziej znanych propagatorów i obrońców rozwoju procesów globalizacji, nie jest pracownikiem akademickim, ale ze względu na popularność (również na rynku polskim) jego publikacji warto przyjrzeć się bliżej stworzonej przez niego koncepcji. Dodatkowo „prawo Friedmana” funkcjonuje w dyskursie i część badaczy się do niego odwołuje w swoich publikacjach. Pierwsze „prawo” petropolityki brzmi: „Cena ropy naftowej i prędkość wprowadzania zmian wolnościowych zawsze poruszają się w odwrotnych kierunkach w państwach bogatych w ropę naftową”¹⁵. Od „prawa”¹⁶ T.L. Friedmana istnieje co najmniej kilka wyjątków, z których najbardziej

¹¹ Y. Gaidar, *Collapse of an Empire. Lessons from Modern Russia*, Brookings Institution Press, Washington 2007, ss. 40-43; por. D.S. Landes, *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci a inni tak ubodzy*, Muza S.A., Warszawa 2005, s. 200 i n.

¹² J.D. Sachs i A.M. Warner, *Natural...*, wyd. cyt.; por. M. Barbaruk, *Hiszpański „Kryzys XVII wieku”*, [w:] „Kultura – Historia – Globalizacja” 2010, nr 8, [w:] <http://www.khg.uni.wroc.pl/files/3khg8barbaruk.pdf>, s. 24 i n.

¹³ A. Beattie, wyd. cyt., s. 105 i n.; T.L. Karl, *The Paradox of Plenty Oil Booms and Petro-States*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1997, s. 5; R.M. Auty, *Natural resources and development*, [w:] *International Handbook of Development Economics*, Vol. 1, (red.) A.K. Dutt, J. Ros, E. Elgar, Cheltenham, Northampton 2008, s. 390; tenże, *Introduction and Overview*, [w:] *Resource Abundance and Economic Development*, red. R. Auty, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 7 i n.

¹⁴ T.L. Friedman, *The First Law of Petropolitics*, [w:] http://www.foreignpolicy.com/articles/2006/04/25/the_first_law_of_petropolitics?page=0,1

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Zwrot „prawo” celowo zapisujemy tu w cudzysłowie, gdyż nie spełnia on ogólnometodologicznych wymogów stawianych przed prawem naukowym. Por. B. Krauz-Mozer, *Metodologiczne problemy wyjaśniania w nauce o polityce*, Wydawnictwo UJ, Kraków 1992, ss. 77-100.

widocznym jest sytuacja w Wenezueli w okresie zimnowojennym. W latach 60. i 70. ubiegłego stulecia doszło do powstania reżimów autorytarnych w wielu południowoamerykańskich państwach, podczas gdy posiadająca ropę Wenezuela pozostawała demokracją¹⁷. Jednakże dużo ważniejsze niż wyjątki od „pierwszego prawa petropolityki” wydaje się wątpliwy status ogólnometodologiczny tej koncepcji. Narracja „prawa Friedmana” stylizowana na prawo fizyczne, podobne zasadom dynamiki Izaaka Newtona, wydaje się być zdaniem ogólnym, mówiącym coś o wszystkich elementach danej klasy. Marzeniem badaczy społecznych (w szczególności teoretyków stosunków międzynarodowych) byłaby możliwość tworzenia tego typu zdań, jednakże ze względu na społeczną naturę rzeczywistości nie jest to możliwe. T.L. Friedman wydaje się być świadomy różnic pomiędzy naukami ścisłymi i społecznymi, wprowadza „pierwsze prawo petropolityki” do dyskursu celem zobrazowania określonych procesów, jednakże jego wąskie rozumienie może mieć katastrofalne skutki dla procesu badawczego.

Podsumowując ten fragment, stwierdzić należy, iż pojęcie „kłątwy surowcowej” nie powinno być rozumiane w sposób dosłowny, jest to hipoteza postawiona w latach 90. ubiegłego wieku przez badaczy operujących na pograniczu ekonomii i nauk politycznych, która wymaga stałej weryfikacji. Poniżej omówione zostały najważniejsze, zdaniem autorów, przedmioty badań związane z zagadnieniem kłątwy surowcowej.

1.3. Surowce a reżim polityczny i kapitał społeczny

Surowce naturalne same w sobie nie mają żadnej mocy sprawczej i nonsensem byłoby proponować istnienie ogólnej zależności pomiędzy występowaniem na danych terytoriach określonych surowców i korelowania tego faktu z (nie)stabilnością reżimu politycznego. Faktem jest istnienie wielu państw bogatych w różnego rodzaju kopaliny, które charakteryzowane są jako stabilne demokracje. Z drugiej strony, występowanie na określonych terytoriach surowców mineralnych przyczyniało się do prywatyzowania przez rządzących środków przemocy (tworzenie prywatnych armii), których utrzymanie gwarantowało pozostawanie danej elity u władzy, a tym samym kontrola nad zasobami naturalnymi zrównywana była w tych przypadkach z kontrolą nad państwem¹⁸. Według Paula Colliera sednem zagadnienia kłątwy surowcowej jest dysfunkcja systemów demokratycznych w państwach, gdzie pojawia się renta surowcowa¹⁹. Jak zostało zauważone powyżej, istnienie renty surowcowej

¹⁷ T. Dunning, wyd. cyt., s. 3 i n.

¹⁸ Najbardziej jaskrawymi przykładami są tutaj sytuacje w Demokratycznej Republice Konga, Angoli i Sierra Leone.

¹⁹ P. Collier, *The Bottom Billion. Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done About It*, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 42.